

'Salt soo syn', zei de zot

Moyses Bosch wint landjuweel 1561

Rolf Hage

900 jaar hertogdom Brabant en feesten, dat moet het landjuweel zijn. Deze competities in dichtelijkheid en uitbundig uiterlijk vertoon van de Brabantse steden vormden een feestelijk hoogtepunt in het bestaan van het hertogdom Brabant. Hier volgt een beschouwing over rederijkers, de wedstrijd in Antwerpen in 1561 en de overwinning van Moyses Bosch die bij thuiskomst in Den Bosch uitgebreid werd gevierd.

Zilveren rederijkersinsigne van Moyses Bosch, vermoedelijk uit 1542 (Origineel en foto: Noordbrabants Museum)

In Brabant vinden we over rederijkerij de eerste vermeldingen in de veertiende eeuw. Haar oorsprong is te vinden bij de schuttersgilden en religieuze broederschappen die processies en ommegangen organiseerden. Uit deze organisaties kwamen de 'kamers van rhetorica' voort, die zich bekwaamden in toneel en dichtkunst. De stukken die zij speelden waren in eerste aanleg stichtelijk van aard, ze verbeeldden vaak bijbelse verhalen. In de *Bliscappen van Maria* worden allegorische personen opgevoerd als Wijsheid en Gehoorzaamheid.¹ De rol van de geestelijkheid was in die beginjaren groot. Van puur religieuze verbeeldingen ontwikkelden zich de abele spelen, de mysteriespelen en de zinnenspelen tot toneelstukken met een moralistisch karakter, later soms ook met kritiek op het heersende geloof. De rederijkers traden met hun eigen gemaakte rijmen-

de toneelstukken ook op bij niet-religieuze feesten, zoals een 'Blijde Incomste', de beëindiging van een oorlog of de geboorte van een opvolger. De rederijkers maakten doorgaans deel uit van de groeiende stedelijke hogere middenklasse. Zij wilden zich onderscheiden van het gepeupel en de boerenstand, die dan ook in de toneelstukken werden geridiculiseerd.²

Bossche rederijkers

Rederijkers regelden hun zaken tot in de puntjes. Een voorbeeld is de *caerte* of kaart, het reglement voor een kamer dat door de stadsmagistraat was

goedgekeurd. Hierin staan allerlei artikelen, in dichtvorm uiteraard, over de organisatie en over gedragsregels voor de leden.³ Elk rederijkersgilde kende een zogeheten *prince*, een beschermheer van hoge afkomst. De dichter die de teksten leverde, was de *factor*, vaak een door de stedelijke overheid betaalde deskundige. Ook voor elke wedstrijd werd een kaart opgesteld. Bij onduidelijkheden of conflicten, en die waren er veel, zocht men onderling een oplossing of legde men de zaak voor aan de hoofdkamer in Brussel.⁴ In deze kaart stond ook de centrale vraag waarop een antwoord moest worden gedicht.

's-Hertogenbosch kende in de zestiende eeuw relatief veel, namelijk vijf kamers: De Passiebloem (eerste vermelding 1493), Sint Catharina (1496), Sint Agaath (1496) en Moyses Bosch (1496). Als jongste wordt Sint Barbara (1574) genoemd. Moyses Bosch, de Vierigen Doorn of Moyses Doorn werd als de belangrijkste Bossche rederijkerskamer beschouwd. De naam verwijst naar het brandende braambos van waaruit God aan Mozes de betekenis van de naam Jahweh openbaarde, en naar de naam van onze stad.⁵

Het landjuweel

De benaming landjuweel verwijst naar de prijs, een 'juweel', die de winnaar van een toernooi op landsniveau kreeg. Het 'land' is het hertogdom Brabant. Andere Nederlandse gewesten kenden geen landjuwelen. Oorspronkelijk ging het in de toernooien om het beste schuttersgilde in schietwedstrijden met handboog, voetboog of 'kolover', naderhand ging de strijd om het beste dichtwerk en de beste toneel-

voorstelling door schuttersgilden of rederijkerskamers. Later is landjuweel de aanduiding geworden voor de wedstrijd zelf. Deze competitie omvatte een cyclus van zeven wedstrijden, die elk afzonderlijk ook als landjuweel werden aangeduid.⁶ Niet altijd konden deze series van zeven worden afgerond wegens oorlogen of geldgebrek. Er zijn twee volledige series landjuwelen in Brabant gehouden: de eerste serie waarschijnlijk tussen ca. 1475 en 1510, met als bekendste en grootste feest het derde landjuweel in Antwerpen in 1496, en de tweede tussen 1515 (Mechelen) en 1561 (Antwerpen).⁷

De eerste winnaar kreeg een zilveren schaal en de verplichting de tweede wedstrijd te organiseren en twee zilveren schalen beschikbaar te stellen. De winnaar van de tweede wedstrijd organiseerde de derde en stelde drie schalen beschikbaar, en zo verder tot en met de zevende en laatste wedstrijd.⁸ Voorafgaand aan het landjuweel waren er veel zaken te regelen: toestemming van de landsheer, vrijgeleide voor alle bezoekers, rondzenden van de kaart, jury benoemen, vaststellen wie mocht beginnen, in welke volgorde men de stad zou binnentrekken. Men hield vergaderingen over allerlei kwesties, ruzies en vragen. Al deze onderwerpen werden met grote zorg en traditie bekeken en besproken.⁹ Een uitgenodigde stad deed er alles aan om zich zo

Deel van de uitnodiging (de caert) voor het landjuweel in Antwerpen door de Antwerpse 'Camer vande Violieren'. Te zien zijn onder meer elf allegorieën, links het wapen van Filips II en rechts dat van het markgraafschap Antwerpen. Houtsneede (In: Uyt Ionsen versaeemt, Brussel 1994, p. 73)

Rebusblazoen van Moyses Bosch uit 1885, gemaakt op basis van een afbeelding van het verloren origineel uit 1561, in verband met de viering van het 700-jarig bestaan der stad. (Origineel en foto: Noordbrabants Museum)

De oplossing van de rebus: een geit ('mette'); Rhetorica ('Rhetorica'); een haas met zijn poten in twee potten op drie pootjes ('wilt in eeren'); twee zaadkolven ('houwen'); een kat (minnekepoes) en lijkkist (samen: 'minnelijck'); twee klokken ('accoort'); een viool of vedel ('veel'); de zon en een deksel om scheepsladingen af te dekken ('sonden'); een deur ('deur'); Venus met Cupido ('liefde'); twee ladders ('leeren'); twee schouwen ('schouwen'); twee minderbroeders ('broeders'); twee ineengestrengelde handen ('trouwe'); een oor en ornamentlijst of boord (samen: 'oorboort').

De lezing is dus:

Met Rhetorica wilt in eeren houwen

Minnelijck accoord

Veel sonden deur Liefde leeren schouwen

Broeders trouwe oorboort

(Houd dank zij Rhetorica vriendschappelijke eensgezindheid in eer. Leer, broeders, door liefde veel zonden schuwen, betoon trouw.)

Onder op het cartouche staat:

IN VIERICHEYDT GROEYENDE TSHERTOGENBOSSCHE

Wij Bosschelieren, om tsvrueghts vermeeren

Duer dliefelijck leeren, der Rhetorijcken ient

Den Violieren in Antwerpen ter eeren

Ons jonstich keeren tot dees Feeste present

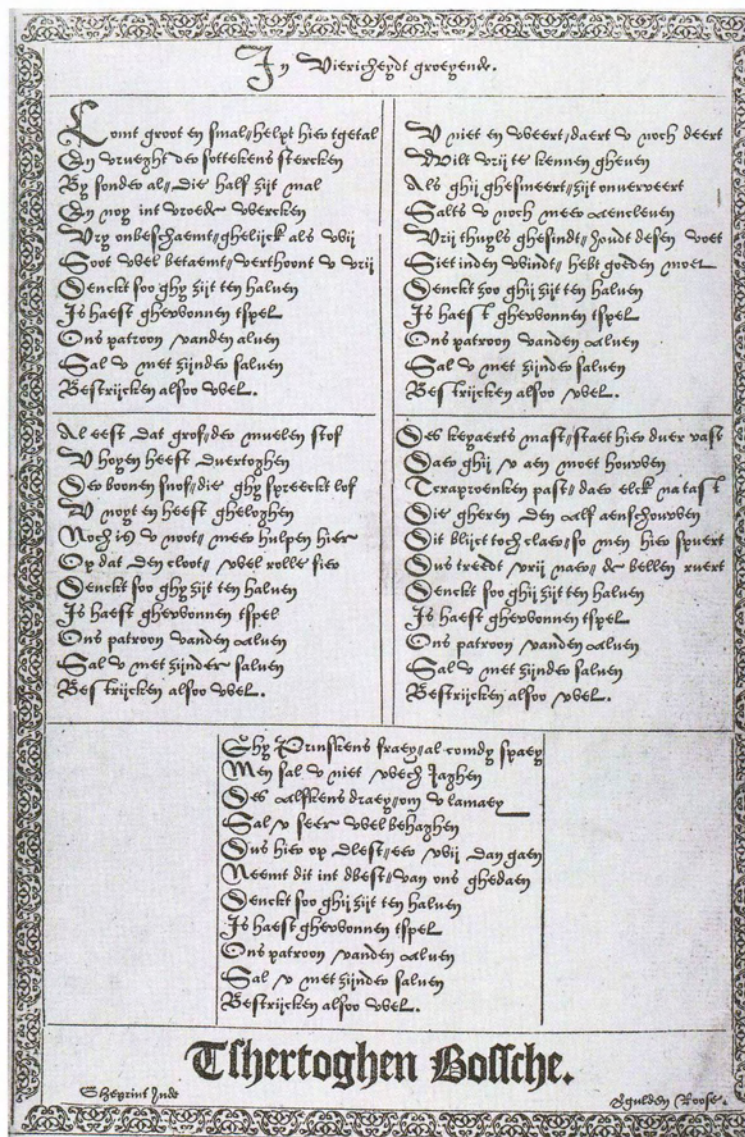
(Wij Bosschenaren begeven ons in vriendschap naar het huidige feest om vreugde te vergroten door de aangename kunst van de schone Rhetorica ter ere van De Violieren in Antwerpen)

goed mogelijk te presenteren (denk aan de openingsceremonie van de Olympische Spelen) bij de binnenkomst in de stad waar het landjuweel werd gehouden. Natuurlijk waren het de rederijkersgezelschappen die wonnen, maar deze werden uitgebreid gesteund door hun eigen stedelijke overheid. De roem straalde dan ook af op de winnende stad. De wedstrijden moeten een extra impuls aan een groeiend gevoel van eigenwaarde van de stedelingen gegeven hebben. Het landjuweel was de ideale manier voor de deelnemende steden om te laten zien wat ze in huis hadden al was het maar om de eigen economie een impuls te geven. Kosten noch moeite werden gespaard. Er moet sprake zijn geweest van lange voorbereidingstijden voor het maken van de kleding, het schrijven en leren van

teksten en het oefenen van de toneeluitvoeringen.¹⁰ Bij het landjuweel waren veel prijzen te winnen. Onder meer de mooiste intocht, de grappigste zot, het mooiste blazoen, de schoonste kerkgang, de presentatie en het beste esbattement werden beloond. De presentatie, een verklaring bij het blazoen, was een dichtwerk met uitleg hoe men zichzelf te werk zag gaan. De hoogste beloning, de hoofdprijs van het landjuweel, werd toegekend aan het beste esbattement.¹¹ Er waren ook literaire prijzen voor het 'poetelijck punt' en het 'sinne spel'. Het poëtisch punt bestond uit een schilderij waarvan de zinnebeeldige afbeelding met een refrein van een bepaald aantal strofen moest worden verklaard.¹² In het zinnenspel moest een antwoord op rijm op een redekunstige vraag worden gegeven.

Antwerpen 1561

In veel opzichten was het laatste landjuweel in Antwerpen in 1561 het hoogtepunt van de rederijkerij in het hertogdom Brabant.¹³ De intocht op zondag 3 augustus 1561 was een attractie die twaalf uur duurde. Elke deelnemende stad wilde zich van de fraaiste en rijkste kant tonen. Zo kwam uit Brussel een stoet van 340 paarden en vele praalwagens. En dat was nog maar één deelnemer van de 15! Er waren in totaal 1393 rederijkers te paard, 23 praalwagens en 200 andere wagens, allemaal prachtig versierd.¹⁴ De deelnemers droegen gewaden en kostuums van de duurste stoffen, in de kleuren van hun stad, en voor elke groep hetzelfde uniform. Met ongeveer 150 paarden kwam als voorlaatste Moyses Bosch, dat de stoet als volgt had ingedeeld: Een trompetter, 3 paarden voor het blazen, het blazen (schild uit 1542), 40 paarden, 4 trompetters te paard, de prince met 4 lakeien, een page, 14 paarden in groen fluweel, 4 stadsspeellieden, een praalwagen met 3 paarden met 6 personages erop, 3 paarden met groen fluweel, nog eens 44 paarden, 10 wagens gedekt met groen en rood elk met 3 paarden en tenslotte 2 vierspannen. De kleding van de Bossche delegatie is als volgt omschreven: groene rokken met gouden passement geboord, met rode hangende mouwen, wambuizen, kousen, hoeden die ook rood waren met witte pluimen en zwarte laarzen. De Bossche zot had als kreet bij de intocht 'Salt soo syn'.¹⁵ De dag na de intocht volgde de loting. Op dinsdag 5 augustus 1561 was de kerkgang, waarvoor ook weer prijzen werden uitgedeeld. Woensdag 6 augustus was bestemd voor het samenstellen van de jury en voor de zotten: elke groep had zijn eigen zot, of nar, die met zijn grollen de aandacht op zijn kamer vestigde. De volgende dag was bestemd voor een banquet voor de *princes*, de factoren, dekens en edellieden, opgeluisterd met retorische gedichten en muziek. Vanaf vrijdag 8 augustus 1561 werden de dicht- en toneelwedstrijden gehouden. De vraag voor het spel der sinne luidde: *Dwelck den mensch daldermaalst tot conste verweckt?*¹⁶ Het hele festival duurde drie weken. Na afloop ging men rustig nog even verder en werden er van zondag 24 augustus tot en met maandag 8 september haagspelen opgevoerd, een beperktere uitvoering van een landjuweel, waaraan ook kamers uit kleinere steden en uit plaatsen buiten Brabant mochten deelnemen.¹⁷ Uiteindelijk behaalde Moyses Bosch de hoofdprijs voor het beste esbattement, waarvan de titel en de tekst helaas niet zijn bewaard. De hoofdprijs bestond uit zeven zilveren schalen van elk zes ons.¹⁸ Het was niet gebruikelijk de teksten van esbattementen te bewaren en uit te geven. De andere teksten uit

De in Antwerpen door Moyses Bosch opgevoerde 'factie' – een door de factor geschreven kluchtspeel over een medicijn voor de alven (zotten) – eindigde met dit factielied (in: Uyt Ionsten versaeamt, p. 121).

1561 van onder meer Moyses Bosch werden een jaar later in Antwerpen uitgegeven door Willem Silvius en zijn ons dus wel bekend. Volgens prof. D. Coigneau was het ontbreken van de esbattementen volkomen normaal. 'In tegenstelling tot spelen van zinne en andere teksten die aan een gelegenheidsvraag of -opdracht gebonden waren, bleven esbattementen als dramatiseringen van een komische anekdote ook los van het feest hun waarde als speltekst binnen het ruilverkeer tussen de kamers behouden. Door een toneeltekst uit te geven, werd hij tot lees-

tekst gemaakt en daarmee voor de kamers blijkbaar minder interessant om er als toneelgezelschap nog 'creatief' mee uit te pakken.' Kruyskamp dacht dat er meer achter zat: de overheid die achteraf bezwaren zou hebben gehad of de ingezonden teksten niet tijdig zou hebben teruggestuurd naar de deelnemers of misschien onenigheid over de uitslag.¹⁹

Feest in Den Bosch

Men wist toen nog niet dat door de groeiende politieke, religieuze en maatschappelijke spanningen Moyses Bosch de laatste prijswinnaar zou zijn. In 1566 woedde de Beeldenstorm, de voorbodes van de naderende Opstand dienden zich aan. Alva liet in 1568 de rederijdersgezelschappen opheffen. Maar voordat het zover was, keerde begin september 1561 Moyses Bosch in triomf terug naar 's-Hertogenbosch. Men werd feestelijk onthaald en de winnaars speelden het winnende esbattement. In een vervolg op de kroniek van Cuperinus leest men:

*ende zyn de zelve retorisyns mitte voors. pryse weder omme inne September daer nae binnen der stadt gecomen, ten welcken daeghen men tsavonts gespuelt heeft verscheyde batament spullen, met veel peck tonnen gebrant, veel vier ballen, die inde locht en onder de menschen sprongen, met veel meer andere genouchelicke exercitien.*²⁰

Noten

- 1 J. Janssens en R. Sleiderink, 'Rederijders, humanisten en boekdrukkers. Het literaire en intellectuele leven in de Brabantse steden', in: *Geschiedenis van Brabant* (Zwolle 2004), p. 262-264; website <http://users.pandora.be/gaston.d.haese/rederijders.html> (nov. 2006).
- 2 E. van Autenboer, 'Organisaties en stedelijke cultuurvormen 15e en 16e eeuw', in: *De Brabantse stad. Vijfde colloquium. Het culturele leven in de Brabantse steden van de 15e tot de 18e eeuw*. Uitgave van de Historische Sectie van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en wetenschappen in Noord-Brabant ('s-Hertogenbosch 1978) p. 147-172, aldaar 160-161.
- 3 C.A.K. van den Berk, *De Rederijderskamer 'Moyses Vierighe Bosch' te 's-Hertogenbosch, 1496-1969* ('s-Hertogenbosch 1969), (Onuitgegeven scriptie Nederlands), p. 46.
- 4 E. van Autenboer, *Het Brabantse Landjuweel der Rederijders*. (Middelburg 1981), 37.
- 5 P. van der Sluijs, 'Enkele kanttekeningen met betrekking tot de Bossche Rederijderskamers', in: *De Brabantse stad. Vijfde colloquium. Het culturele leven in de Brabantse steden van de 15e tot de 18e eeuw*. ('s-Hertogenbosch 1978) p. 187-205, aldaar 188-194.
- 6 Autenboer, Landjuweel a.w., 24.
- 7 D. Coigneau, Inleiding, in: *Uyt Ionsten Versaemt. Het landjuweel van 1561 te Antwerpen* (Brussel 1994), p. 16-17.
- 8 Autenboer, Organisaties a.w., 157-158.
- 9 Autenboer, Landjuweel a.w., 25.
- 10 Autenboer, Organisaties a.w., 157-158, 160-161; Coigneau a.w., 16.
- 11 'Esbatement = een laatmiddeleeuwse benaming van Franse origine (letterlijk 'amusement') voor vermakelijk, niet hoogdravend, (rederijders)toneel met een satirische inslag. Het esbatement bevindt zich genretechnisch tussen het spel van zinne dat ernstiger en gekunstelder is, en de middeleeuwse klucht die simpeler van structuur en humor is. De gemiddelde lengte van een esbatement is ca. 500 versregels', in: G.J. van Bork, H. Struik, P.J. Verkruisje en G.J. Vis (red.), *Letterkundig lexicon voor de neerlandistiek* (2002); tevens op website DBNL: http://www.dbnl.org/tekst/borkoo1etto1/lexicon_006.htm#E120.
- 12 Berk a.w., 66.
- 13 Autenboer, Landjuweel a.w., 9.
- 14 C. Kruyskamp, *Het Antwerpse Landjuweel van 1561* (Antwerpen 1962), xviii-xix.
- 15 Sluijs a.w., 188-189.
- 16 Wat de mens het meest tot kunde opwekt?, Kruyskamp a.w., xi, regel 80.
- 17 Autenboer, Landjuweel a.w., 81-86.
- 18 Kruyskamp a.w., xiv.
- 19 Coigneau a.w., 17; Kruyskamp a.w., xv-xvi.
- 20 Vervolg op Cuperinus, in C.R. Hermans, (samenst.) *Verzameling van kronyken, charters en oorkonden betreffende de stad en Meijerij van 's Hertogenbosch*, dl. 1 ('s Hertogenbosch 1846) 260-261; zie ook de uitgaven in de stadsrekening van 1561, in de publicatie der rekeningen door Van Zuijlen, p.724-726.

Detail uit het blazoens van rederijderskamer Moyses Bosch met het brandende braambos. In 1561 gebruikte Moyses Bosch dit blazoens uit 1542 ook bij de intocht in Antwerpen. Houtsnode (In: *Uyt Ionsten versaemt*, p. 117). Voor het volledige blazoens zie de afbeelding op de achterzijde van dit blad.